

УДК [821.161.2+39](07)

О.О. ЦИГАНОК

**ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
(НА МАТЕРІАЛАХ ТВОРІВ, ЩО ВИВЧАЮТЬСЯ
В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ)**

У статті розглядається етнографічний аспект творчості Т. Шевченка та особливості його використання у процесі вивчення української літератури.

Ключові слова: національне виховання, етнографічний аспект, українська література, фольклорний образ, символ.

Реалії сьогодення свідчать, що для подальшої розбудови української держави важливою передумовою є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, національний дух та етнічна ментальність. Знання базових рис нації виконують прогностичну функцію та дають змогу, придивившись глибше до себе, зазирнути в майбутнє, адаптуватися до нього.

Входження України в європейський освітній простір та глобалізаційні процеси, що охопили весь світ, спричинили необхідність відновлення національної системи виховання й освіти. Концепція національного виховання молоді затверджена у червні 2009 року визначає головною метою передачу молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які передбачають самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, фізичну, екологічну культуру, індивідуальні здібності і таланти.

Всі аспекти національного виховання сконцентровано у творчості великого Кобзаря. За словами В. Доманицького, Т. Шевченко не написав жодної розвідки чи трактату про націю, проте він чітко усвідомлював необхідність формування у своїх земляків «повного не “щербатого” патріотизму, гармонійного розвитку всіх первнів любові до батьківщини, всіх

рис “національного обличчя”, а передовсім – бажання і стремління до власної самостійної, незалежної української держави» [7, 75].

У свій час Т. Шевченка як історика та історіософа розглядав В. Антонович, Д. Донцов, В. Петренко, І. Франко, як етнографа та фольклориста – В. Доманицький, Шевченко-педагога – В. Біднов, І. Брик, В. Луців, С. Сірополко, художника, гравера та скульптора – Ю. Перхорович, релігійні погляди поета вивчав митрополит Іларіон, В. Домашовець, В. Ящун, Шевченка-мистецтвознавця досліджував Б. Лепкий.

У ХХ ст. з бібліографічними відомостями про життя поета знайомимось у працях О. Кониського, Б. Лепкого. Окремі періоди Шевченкового життя описували П. Жур, Л. Большаков, А. Костенко.

Інші аспекти творчості митця вивчали В. Барладяну, С. Білокінь, Г. Грабович, О. Грицак, Я. Грицковян, А. Гумецька, Д. Даревич, Я. Дзира, І. Дзюба, Р. Іванченко, О. Ільницький, Н. Ішук-Пазуняк, М. Жулинський, Г. Клочек, Ю. Луцький, П. Мовчан, П. Одарченко, С. Павличко, М. Павлишин, В. Ревуцький, Я. Розумний, Б. Рубчак, Л. Рудницький, Є. Сверстюк, Н. Сивачук, Б. Степанишин, Л. Стеценко, І. Фізер, І. Чирко, Ю. Шевельов та інші.

Мета статті – вивчити етнографічний аспект творчості Т. Шевченка та його використання на уроках української літератури в сучасній загальноосвітній школі. Щоб досягнути її нами було проаналізовано творчість Т. Шевченка та програму з української літератури для 5–9 класів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання, а також дослідження вітчизняних фольклористів та етнографів.

Національна ідея була рушійною силою, домінантою творчості Тараса Шевченка. Її розвиток має стати поза всяким сумнівом, «становим хребтом нової концепції вивчення творчості Кобзаря, створення якої є актуальним завданням сучасного літературознавства.

Шевченкове слово відзначається високою художністю, воно – шедевр словесного мистецтва. Саме тому на матеріалах творів митця, учитель-філолог

отримує можливість відкривати учням красу художнього слова, залучати їх до культури рідного народу.

Важливим у формуванні його поетичного космосу є те, що він виріс у селі. Рідна природа була його першим учителем естетики, вона виплекала його мистецький смак. Вона ж – перший викладач мислення, філософії, співів, малювання тощо.

Зауважимо, що Т. Шевченко не тільки знав багато пісень, «які співав завжди залюбки – чи вдома, чи в полі, чи на чужині під час праці» [9, 63], а й прагнув записати їх від своїх земляків якомога більше. Його захопленню сприяли праці князя М. Цертелєва та М. Максимовича. В. Данилов у рецензії на збірку Д. Яворницького підкреслював, що праця М. Цертелєва – «перша збірка спеціально присвячена українському фольклору... наповнена високою любов'ю збирача до своєї Вітчизни, згадки про яку наповнюють душу якимось дивним задоволенням. Збірка стала характерним явищем української етнографії на весь наступний період» [6, 51].

Приступаючи до вивчення творчості письменника, треба враховувати її українознавче наповнення, яке сприятиме формуванню в учнів найкращих якостей громадянина, розумінню історичної основи творів, а також культури і побуту рідного народу.

Згідно чинної програми з української літератури творчість Т. Шевченка починають вивчати у 5 класі (вірші «За сонцем хмаронька пливе...», «Садок вишневий коло хати»).

На думку Є. Сверстюка, усі тринадцять поезій, що увійшли до циклу «У Казематі», це мініатюрні ідилії, міфи, притчі, «таємничі прозорі примари, у якомусь відчуженому потойбічному світлі». Вірш «Садок вишневий коло хати», за визначенням вченого, – «ідилічне марення про Україну, про її одвічну сутність», своєрідний «сон золотого віку» [14, 318].

За визначенням Б. Степанишина, цей твір – одна з найсонячніших струн Шевченкової кобзи, «шедевр світової пейзажної лірики» [15, 101]. За словами

Л. Толстого вірш написаний «так майстерно, що майстерності не видно зовсім» [15, 101].

Невеликий за обсягом вірш утримує в собі значний обсяг інформації. По-перше, у ньому зображено ідеал української сім'ї, в якій батьки і діти зайняті спільною працею вдень, по її закінченні разом і відпочивали. Головними і беззаперечними авторитетами у сім'ї були старші люди – бабуся та дідусь. Особливе значення надавалося батькам. Мати була своєрідним ангелом-охоронцем родини, хати, батько – суворим, проте справедливим суддею, своєрідним «караючим органом».

Українська селянська родина жила за звичаями та мораллю, що формувалися упродовж тисячоліть. Діти виростали біля батьків, згодом повинні були їх доглядати. Таким чином зберігалася безперервність роду: батьки – діти – батьки – діти...

По-друге, в родинях змалечку привчали дітей до праці, яка розглядалася як основа виховання та формування особистості, підготовки майбутніх господарів та матерів. Згідно з дослідженням Р. Чмелика в основі сімейного виховання лежала праця і особистий приклад батьків. Праця мала чіткий розподіл на чоловічу та жіночу, з урахуванням вікових особливостей, а також талантів дітей [16, 95–99].

По-третє, у вірші використані традиційні фольклорні образи – садочок, вишні, вечірня зіронька, соловейко.

В українській фольклорній традиції садочок символізує пору дівочтва, очікування пари, кохання. Тут відбуваються перші побачення, до ранку стоять закохані. Подібне значення має вишня – символ взаємної любові, весни, краси, дерево зустрічі з коханим [4, 132]. Соловейко вважався «Божою», «святою» пташкою, співцем добра та кохання [4, 413].

Отже, у невеличкому вірші перед нами розкрито цілий світ української родини.

У наступному, 6 класі, вивчається «Думка» («Тече вода в синє море...»), «Іван Підкова».

В обох віршах згадуються козаки. Проте зміст віршів протилежний.

У першому – «Думка» («Тече вода в синє море...») йдеться про долю козака, який задля багатства зрадив Батьківщину, батьків, кохання:

*Пішов козак світ за очі...
... А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавишсь?
На кого покину
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?» [17, 11].*

У кількох рядках поет розповів про звичай українців вирушати у далеку дорогу тільки після благословення, про відповідальність дітей за старих батьків та обов'язок їх доглядати.

Проте одним із найстрашніших гріхів, козаки вважали зраду Віри християнської та Батьківщини.

Тому й не отримав бажаного щастя герой вірша. Живучі у чужій стороні, він зрозумів, що не досяг бажаного, а вороття додому вже немає. Поет підсилює почуття образом журавлиного ключа, що «летить собі додому». У фольклорній та міфологічній традиції українців досить часто птахи уособлюють душі померлих предків, товаришів, побратимів, коханих. Отже, можемо зробити висновок про те, що вдома козака вже ніхто не чекає:

*Думав, доля зустрінеться –
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами... [17, 11].*

Зовсім інша доля козаків у вірші «Іван Підкова». Поет оповідає читачам про героїчне минуле нашого народу, про незламність, гордість, мужність, відвагу і мудрість козаків:

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати:
Було колись – запорожці*

*Вміли панова.
Пановали, добували
І славу, і волю... [17, 27].*

У поезії величним символом славного минулого українського народу, «пам'яткою нескореного духу, життя, відданого за народне щастя, за народну свободу» [2, 240] уособлюють могили, що у полі «чорніють як гори» [17, 28].

І нехай в Україні були різні часи – «лихо танцювало», «журба в шинку мед-горілку поставцем кружила», проте, на думку Т. Шевченка, необхідно пам'ятати рідну історію, її велич, «може серце хоч трохи спочине»:

*Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакм
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають... [17, 28]*

У 7 класі до вивчення запропонована балада «Тополя», нав'язана поетові українськими народними піснями, які він знав, любив і з великим задоволенням співав. Пісні матері, оповіді діда, односельців, вся атмосфера фольклору українського села ХІХ ст. дала йому запас на десятиліття, а геніальна пам'ять зберегла це багатство [15, 55].

У фольклорній традиції «тополя – символ жіночої долі» [4, 138]. За народними уявленнями українців доля давалася Богом, змінити її було неможливо. Гріхом вважалися людські прагнення дізнатися майбутнє, або намагання за допомогою чарів щось змінити. Фольклористами та етнографами зафіксовано значну кількість легенд, оповідань, бувальщин у яких ішлося про наслідки чаклунства та ворожіння [1; 3; 13].

Тарас Шевченко, як віруюча людина, також засуджував намагання людей звертатися до потойбічних сил та чаклунів:

*І то лихо –
Попереду знати,
Що нам в світі зострінеться...*

*Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!...
Само серце знає,
Кого любить. Нехай в'яне,
Поки закопають [17, 24].*

У тексті використані такі орнітоморфні образи, як *соловейко* (співець добра й кохання): «... співа соловейко; послухають, розійдуться...», у цьому випадку соловей символізує досконалий дівочий спів [8, 561], *голуб* та *голубка* (жертвні птахи, символ чистоти, очищення, шлюбно-ритуальних обрядодійств), у тексті читаємо: «день і ніч воркує, як голубка без голуба, а ніхто не чує...» – поетично зображено тугу дівчини за коханим, який її покинув [8, 141–143], *лебедонька*, яка плаває по синьому морю [17, 26] – «святий» птах, символ «тужної жінки» [8, 330].

За твердженням М. Маєрчик, в українців поширеними були вірування за якими душа уявлялася птахом. Цю функцію виконували ластівка, пугач, горобець, голуб, зозуля, півень [12, 92–105]. Метафорою душі й серця в українському фольклору виступали: пташка, ластівка, голуб, орел, лебідь, альбатрос, кречет, яструб, чайка, буревісник, стриж, сова, гуска, дрохва, гагара, зяблик, горобець, ворона, курка, півень, іволга, сокіл, синиця, зозуля, вільшанка, щиголь та інші [11, 131–143].

Отже, використовуючи фольклорні образи та світоглядні уявлення українців, Т. Шевченко у кількох стрічках вірша зумів показати всю глибину дівочої туги, кохання та відчаю.

Невипадковими у творі є образи дерев, за допомогою яких також розкривається трагедія закоханої дівчини. Тополя – символ дівочої стрункості, цноти. За світоглядними уявленнями верба – Боже дерево, символ не тільки Світового дерева, а й надзвичайної життєвої сили. Біля неї живуть опікуни роду. У Т. Шевченка верба символізує небезпечне кохання: «Не стояла б до півночі з милим під вербою», порівняймо з народною піснею, де дерево символізує горе [8, 73].

Співзвучна до «Тополі» поема «Причинна», в якій, як і у численних фольклорних творах, головною темою є розлука дівчини і козака. У поемі ми зустрічаємо вже згадувані нами образи голуба і голубки, тополі. Проте цей твір значно яскравіший, насичений міфологічними персонажами та численними етнографічними даними.

Загальний настрій твору задано у вступі, який згодом став відомою народною піснею «Реве та стогне Дніпр широкий». Ніби пензлем, поет зображує психологічний стан дівчини – причинної. А образи «сердитого вітру, завива» та «горами хвилю підійма», підсилюються її трагічний душевний стан, образ місяця, що виглядає із-за хмари «неначе човен в синім морі», у фольклорі означає шлях у потойбічний світ, смерть [8, 372]. Означено і час, коли відбуваються основні події, – ніч – «ще треті півні не співали», тобто сакральний час, коли на землі володарює нечиста сила.

«До третіх півнів» – це найглухіший час ночі, люди у таку моторошну ніч не подають голосу «Ніхто ніде не гомонів», проте не тому, що сплять. За народними віруваннями, уночі не можна було виходити за межі хати чи двору, оскільки був чіткий поділ часу і простору. Доба поділялася на час Добра і Зла, а простір на світ живих (освоєний, свій) і мертвих (чужий). Небезпеку для дівчини підкреслює місце її перебування «під горою, біля того гаю, що чорніє над водою». Зазвичай у народній уяві такі місця були населені демонічними істотоюами – водянниками, русалками, лісовиками та іншими нечистими.

Передчуття невідворотної біди посилює переклик сичів – зловісних птахів, що віщують лихо, навіть смерть. Існувала навіть прикмета – «коли сич кричить, то когось викричить з хати» [8, 540].

Згадуються в поемі ще два птаха – сокіл, який убив голуба та орел, який вийняв у козака «карі очі на чужому полі», а також крила, за допомогою яких дівчина «за синім би морем милого знайшла» [17, 9].

У народній свідомості сокіл – символ відваги, швидкості, проте у поемі він має негативне забарвлення.

Орел – володар небес, знак сили і мужності, надзвичайного бачення: «Орли далеко бачать». Очі, що їх вийняв у козака орел – символ надлюдського, магічного знання [8, 421].

Політ дівчини за синє море на пошуки милого – символізує бажання дівчини померти аби тільки зустрітися із коханим, навіть у потойбіччі:

*Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко, в домовину
Сиротою ляже! [17, 9].*

Для учнів ці слова будуть інформативними, оскільки на початку 9 класу вивчається тема «Українське весілля». Розплітання коси, зав'язування хустки, відкривання воріт – все це ритуали, які засвідчують одруження, перехід дівчини у новий соціальний статус, новий рід:

*Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила –
Не мені, другому... [17, 10].*

Містичності твору надають образи русалок, що гуляють в чистім полі, відьом, які літають, поки півні не співають, потерчат – нехрещених дітей, загублених матерями: «Може вийшла русалонька, Матері шукати» [17, 10].

Дівчина, яка звернулася по допомогу до відьми, втратила не тільки свою Долю, Душу, а й розум, тому вона не може захистити себе від русалок: «взяли її, сердешную, та й залоскотали» [17, 10].

У творі згадується ще один український народний звичай – садити дерево біля могили, «у головах», коло чоловіка (парубка), калину – біля дівчини [5, 309–310]:

*Посадили над козаком
Явір та калину,*

А в головах у дівчини

Червону калину [17, 11].

Досить часто біля могили козака також садили калину, «бо то так належало робити за козацьким звичаєм» [5, 309].

Г. Ключек підкреслює, що у поемі «Причинна» Т. Шевченко з етнографічною точністю відтворив міфологічні уявлення українців, а також елементи родинної (весілля) та календарної обрядовості, зокрема русалчин тиждень. «Маємо приклад точного і місткого художнього відображення молодим поетом одного важливого етнографічного моменту. Те, що описав дослідник-етнограф (О. Воропай – О. Ц.) (а він зібрав відомості про русалок з різних джерел як друкованих, так і усномовних), було фактично, відоме Шевченкові. Штрих досить важливий для розуміння особистості поета, який ще в часи свого дитинства та ранньої юності ввібрав у себе культурні багатства свого народу» [10, 41].

Насичена інформативність художнього тексту завжди є однією з ознак високого художнього рівня поета. «Пройдуть віки, одшумлять класові битви, забудуться війни, а Шевченко, син гіркого й суворого віку, залишиться в певному розумінні прекрасного людською нормою і зразком для поколінь... Передусім своїм невгаваючим, негасимим гуманістичним горінням...» [15, 151], любов'ю до історії, культури та мистецтва, до рідного народу взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьев, А.Н. Мифы, поверья и суеверия славян / А. Афанасьев. – В 3-х т. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
2. Брайчевський, М. Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу / М. Брайчевський // Записки НТШ. – с. 237–245с.
3. Булашев, Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.

4. Войтович, В. Українська міфологія./ В. Войтович – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
5. Воропай, О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. / О. Воропай. – К.: «Оберіг», 1993. – 590 с.
6. Даниловъ, В. Новый сборникъ украинскихъ пѣсень («Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя проф. Д.И.Еварницкимъ») / В. Данилов // Кіевская старина. – 1906. – Т. ХСІІІ. – с. 51–55.
7. Доманицький, В. Тарас Шевченко (Синтетично – націоналогічні студії його життя й творчості) / В. Доманицький. – Чікаго – Іллінойс, 1961. – 116 с.
8. Жайворонок, В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. / В. Жайворок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
9. Зайцев, П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – 2-е вид. – К. : Обереги, 2004. – 480 с. – (Сер. «Б-ка укр.. раритету»).
10. Клочек, Г. Поезія Тараса Шевченка : сучасна інтерпретація. Навчально-методичний посібник. / Г. Клочек. – К.: Освіта, 1998. – 237 с.
11. Кожевникова, Н. А., Петрова, З. Ю. Матеріали к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX – XX вв. Вып. 2 Звери, насекомые, рыбы, змеи. / Н. Кожевникова, З. Петрова – М.: Изд-во Языки славянской культуры, ГНОЗИС, 2010. – 512 с.
12. Маєрчик, М. Орнітоморфне уявлення про душу (генеза та семіозис) / М. Маєрчик // Студії з інтегральної культурології (THANATOS). – Львів, 1996. – № 1. – с. 92–105.
13. Нечуй-Левицький, І. Світогляд українського народу : Ескіз української міфології. / І. Нечуй-Левицький. – К., 1992.
14. Сверстюк, Є. Феномен Шевченка [Текст] / Є. Сверстюк // Світи Тараса Шевченка : Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Філологічна секція., 1991. – Т. 214. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів. – с. 309–324.

15. Степанишин, Б. І. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі: методичний посібник для вчителів / Б. Степанишин. – К.: «Проза», 1998. – 384 с.

16. Чмелик, Р. Виховна функція української сім'ї в другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. / Р. Чмелик // Народозначі Зошити. – 1995. – № 2. – с. 95–99.

17. Шевченко, Т. Усі твори в одному томі. / Т. Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2006. – 824 с. – (Поет, поличка «Перуна»).

О. О. ЦИГАНОК

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТВОРЧЕСТВА Т. Г. ШЕВЧЕНКА (ПО МАТЕРИАЛАМ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, КОТОРЫЕ ИЗУЧАЮТСЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ)

В статье рассматривается этнографический аспект творчества Т. Шевченко и особенности его использования в процессе изучения украинской литературы.

Ключевые слова: национальное воспитание, этнографический аспект, украинская литература, фольклорный образ, символ.

О. О. TSYHANOK

ETHNOGRAPHIC ASPECTS OF TARAS SHEVCHENKO'S WORKS (BASED ON THE WORKS THAT ARE STUDIED IN SCHOOL)

The article is lighted up the ethnographic aspect of T. Shevchenko works and peculiarities of its usage while studying Ukrainian literature

Keywords: national education, ethnographic aspect, Ukrainian literature, folklore image, symbol.

O. O. TSYHANOK

**ETHNOGRAPHIC ASPECTS OF TARAS SHEVCHENKO`S WORKS
(BASED ON THE WORKS THAT ARE STUDIED IN SCHOOL)**

Today's realities suggest that further development of Ukraine is possible only after understanding the national identity on the bases of which forms national consciousness and identity, national spirit and ethnic mentality. Knowledge of the basic features of the nation performing predictive function and allow you, after looking deeper into ourselves, look into the future and adapt to it.

The purpose of the article is to explore the ethnographic aspects of the poet`s works and use its at the lessons of modern Ukrainian literature in secondary school. To achieve it, we have analyzed the Shevchenko`s works and the program of Ukrainian literature for 5-9 grades with Ukrainian language of teaching.

The national idea was the driving force of Taras Shevchenko`s works. Its development must become without a doubt, "the backbone" of the new concept of studying the works of the poet, the creation of that concept is an important task of modern literature criticism.

While studying the writer`s work, we must consider its Ukrainian content that will help to form best qualities of citizen, understand the historical foundation of works, culture and way of life of nation.

The rich information content of a literary text is a sign of a high artistic level of a poet. It will take ages, would be over all class battles and wars, but Shevchenko, the son of bitter and harsh age, will live as a perfect man and as example for next generations

Keywords: national education, ethnographic aspect, Ukrainian literature, folklore image, symbol.